

УДК: 904.4(477)“653”

О. П. Моця

«ЕМБРІОННИЙ» ЕТАП ФОРМУВАННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ МІСТ

Процес становлення міста можна вважати найбільш ґрунтовним моментом формування Київської Русі. Саме із ним та на його базі розвивається давньоруська держава. Стаття присвячується розгляду питання генезису давньоруського міста.

К л ю ч о в і с л о в а: місто, округа, генезис, держава.

Сам процес становлення урбаністичних центрів на Русі має вже досить тривалу історію дослідження і нині вийшов на новий якісний рівень у отриманні та інтерпретації результатів проведеної роботи та відповідної постановки нових нагальних проблем [Моця, 2014, с. 53—57]. Нині, зокрема, вдалося визначити хронологію формування та розвитку міст у даному європейському регіоні, а закінчення першого етапу у цьому процесі віднесено у часовому вимірі до початку XI ст. Якраз його й можливо називати «протоміським» або ж «ембріонним».

Передумови до появи «справжніх» міст на землях Київської Русі виникали у межах кінцевої фази доби родо-племінного ладу, коли постала родова аристократія та інститут військових вождів, з'явилися племінні й міжплемінні центри де у вигляді суспільних внесків й військових здобутків накопичувався додатковий продукт. На їх основі виникають протоміські поселення, в економіці котрих важливе місце посіли спеціалізоване ремесло та торгівля, а серед жителів перебував і військово-феодалний елемент. Скінчився цей період інтенсивного розвитку феодалізму та державотворчості у середовищі східних слов'ян появою перших ранньоміських центрів, котрі за соціально-еко-

номічною суттю й багатофункціональністю вже наближалися до рівня розвинутих міст.

Змінилася й сама основна формула у визначенні таких осередків життєдіяльності тогочасного суспільства: замість достатньо жорсткого й безапеляційного формулювання «місто — центр ремесла і торгівлі» з'явилася характеристика, що «давньоруським містом слід вважати постійний населений пункт, у якому, із обширною сільською округою-волостю, концентрувалася, перероблялася й перерозподілялася більша частина виробленого там додаткового продукту» [Куза, 1985, с. 52].

Нині вже існує й ще більш детальна хронологія у періодизації процесу формування мережі ранньоміських поселень та освоєння сільських територій, коли на протязі відносно коротких періодів відбувалася кристалізація нових осередків, а також трансформація уже у цілому сформованих поселенських структур, що якісно змінювало як культурний ландшафт, так і саму історичну карту.

Перший період (кінець IX — перша чверть X ст.) став часом становлення та зростання найбільш крупних ранньоміських поселень у центрі, на півдні та півночі Русі: виникнення Гньоздова під Смоленськом та Чернігова, реорганізації поселення на Київських горах й початкового освоєння території київського Подолу, розширення території Рюрикового городища на Волхові й Пскові (з нашої точки зору до цього списку слід включити також Іскоростень на р. Уж). До цього ж часу відноситься і виникнення міст дещо нижчого статусу (Вишгород, Любеч, Сновськ), а також торговельно-ремісничих поселень різного рангу (Шестовиця й Виползів на Десні та ін.), припинення існування окремих адміністративних центрів на водних

шляхах, котрі виникли ще раніше (наприклад Супрути на Оці). Більшість цих подій можуть бути віднесені до епохи «Віщого» Олега.

Часом найбільш інтенсивного зростання сітки міських та сільських поселень, розширення забудови у раніш заснованих містах та загального економічного підйому слід вважати другу половину X ст. Це період розквіту Гньоздова, Шестовиці, Тімерьово та ряду інших торговельно-ремісничих поселень, локальних центрів й «гнізд» селищ. Характер датуючих матеріалів не завжди дозволяє встановити час виникнення міст та інших поселень всередині даного хронологічного інтервалу із точністю до кількох десятиліть. Але все ж можливо виділити дві хронологічні «планки», коли інтенсивність формування нових пунктів й розширення забудови була особливо високою.

Один із таких рубежів — середина X ст., 940—960-ті роки. У багатьох випадках поява нових поселень траплялася за розоренням чи припиненням існування старих центрів. Зокрема це прослідковується за матеріалами Іскоростеня. Очевидно, вони прямо чи опосередковано відображають радикальний характер перебудови управління збирання данини у середині X ст., складні конфлікти й драматичні події за часів князювання Ольги.

Так само насиченими містобудівельною діяльністю, розбудовою нових поселень, будівництвом та адміністративними перетвореннями були останні десятиліття X ст. Розширення будівництва й створення нових оборонних споруд в епоху Володимира Святославича проходить у багатьох містах, але документовано археологічними матеріалами у різній мірі. Найбільш масштабна реорганізація міської планувальної структури зафіксована у Києві, де спочатку зводяться нові оборонні земляні споруди, а потім проводиться повне перепланування міста на верхньому плато, що супроводжувалося нівелюванням курганного могильника і спорудженням монументального міського собору — Десятинної церкви.

Важливі перетворення проходять і у Великому Новгороді: адміністративний центр переноситься із Рюрикового городища на місце сучасного міста та подальшого формування трьох кінців. Найдавніший культурний шар, що був виявлений на площі нового суспільного центра — новгородського Дитинця — датується останньою чвертю X ст.

Відбуваються важливі містотворчі процеси і у інших місцевостях. Зокрема укріплення південних форпостів, із залученням «лучших мужів», фіксується у нових градах по Десні, Трубежу, Остру, Сулі та Стугні, як про це повідомляє літопис під 988 р. Але одночасно припиняється активна фаза функціонування багатьох вищезгаданих пунктів на міжнародних торговельних магістралях, котрі відігравали помітну роль у формуванні соціальної еліти

й становлення владних структур у IX—X ст. (Гньоздово, Рюрикове городище, Шестовиця, Сарське городище, Тімерьово, Крутик). Занепад таких поселень нині інтерпретується як свідчення реорганізації системи управління й контролю над торговельними шляхами в умовах укріплення князівської влади, як результат витіснення старих центрів, котрі були орієнтовані на зовнішні зв'язки, новими, більш тісно пов'язаними із сільськими територіями й місцевим економічним життям, або ж як відображення змін торговельної кон'юнктури. Хоча ні одне із таких пояснень не розкриває конкретні механізми руйнування їх економічної основи. Нові дослідження показують, що торговельно-ремісничі поселення, про які йшла мова вище, у дійсності являли собою центри різного статусу, котрі помітно відрізнялися за своїм соціальним обличчям та й економічним базисом. Тож слід погодитися із думкою, що їхній занепад повинен розглядатися як прояв загального ритму соціально-економічних трансформацій, пов'язаних із розвитком міст. Із появою нової інформації стає очевидним, що таке згасання у цілому зайняло достатньо тривалий період, котрий закінчився у перші десятиліття XI ст. [Русь ..., 2012, с. 458—459].

Вищенаведену періодизацію процесу містоутворення на першому етапі становлення Київської Русі слід сприйняти позитивно. Вона цілком вкладається у рамки хронологічних блоків, котрі можливо виділити під час розгляду основної схеми формування території давньоруської держави. Нагадаємо, що у відношенні до розглянутої історичної доби можливо виокремити часи князювання Аскольда, Діра та Олега (перші десятиліття IX ст. — 912 рр.); часи князювання Ігоря, Ольги, Святослава (912—972 рр.); часи князювання Володимира та Ярослава (980—1054 рр.). Тоді ж були сформовані й основні державотворчі осередки, де і зафіксовані основні протоміста (спочатку), а потім вже і «справжні» міста. Мова може йти про «Руську землю» у Середньому Подніпров'ї, дулібсько-волинський регіон у басейні Західного Бугу, «Зовнішню Русь» у районі Волхова, полоцький — в районі р. Полота та Західної Двіни та північно-східний осередок на Верхній Волзі [Моця, 2007, с. 12].

У запропонованому напрямі досліджень археологія займає передові позиції, що пояснюється як накопиченням нової відповідної інформації, так і відносно нечисленними писемними даними із даної теми. Тож якраз вивчення й інтерпретація залишків матеріальної культури дає можливість дати попереднє визначення поняттю «розвинуте давньоруське місто», виділити стадії у зміні просторових, матеріальних та інших характеристик, а також пояснити (самостійно чи разом із іншими дисциплінами) вибір місця розташування таких

населених пунктів. Але чи можливо нині за допомогою археологічних методів вловити сам момент (у його предметно-часовому вираженні) перетворення поселення у місто із тим же переконанням, скажімо, з яким археолог відрізняє сировину, заготовку чи вже виготовлену річ? Мабуть давно вже слід було би визначити, що проєкція на археологічні знахідки таких понять як «ембріон міста», «протомісто», «ранне місто» та інші поки ще не знаходить задовільної відповідності. Можливо це так складається тому, що самі ці поняття досить розпливчаті. Але також можливо, що біда не у самій відсутності або ж слабкості такої відповідності, а у самому бажанні її знайти за рахунок розробки власне археологічної ієрархії поселенських структур [Булкин, Седых, 2010, с. 111].

Але не слід впадати у песимізм, а враховувати наступну важливу деталь цього наукового дослідження: «При видимом или кажущемся обилии материала важно правильно поставить исследовательскую задачу, определить возможности и ход решений. Считается, что сделать это не так уж сложно. Однако преамбула к постановке задачи требует самоопределения исследователя, будет ли он стремиться к результату, используя, прежде всего, преимущества археологического источника, или в самом начале готов вступить в кооперацию с заинтересованными специалистами смежных дисциплин. Интересно, что «поверхность» такой формулировки воспринимается одинаково с двух прямо противоположных позиций — эмоциональной и практической: она вызывает закономерное недоумение, поскольку весь предшествующий и традиционный опыт изучения города декларирует неотделимость археологических источников от письменной истории и социально-экономических явлений; она же риторична, поскольку наиболее эффективный современный опыт междисциплинарного исследования предполагает обязательный этап разделенного анализа самобытных источников. Грань между обеими позициями может показаться зыбкой и обычно незаметно переступается» [Булкин, Седых, 2010, с. 104].

Перейдемо тепер до ще одного важливого аспекту, пов'язаного вже із географічним фактором. Мова йде про таку історичну категорію як «місцерозвиття» про яку говорив ще Г. Вернадський:

«Під місцерозвиттям людських спільнот ми розуміємо певне географічне середовище, котре накладає печатку своїх особливостей на людське спілкування, яке розвивається у цьому середовищі.

Соціально-історичне середовище й географічна обстановка зливаються у певне єдине ціле, взаємно впливаючи один на одного. У різні історичні періоди і за різних рівнів культури людських спільнот різна сукупність соціально-історичних й географічних ознак створюють

різні місцерозвиття у межах однієї й тієї ж географічної території» [Вернадский, 2000, с. 25].

У нашому випадку мова йде про поліську зону розселення східних слов'ян, де в основному й формувалися протоміські або ж міські центри, але де конкретні географічні особливості суттєво впливали на ці процеси: якщо на півночі зона розселення «впиралася» в межі тундри та холодних морів, то на протилежному кінці східнослов'янської ойкумени вона охоплювала благодатний і вигідний для розвитку сільського господарства Лісостеп. Тому й сформувалися два історико-культурні ареали, котрі відрізнялися за своїми природними особливостями, господарськими та побутовими традиціями, із різними напрямками зовнішніх зв'язків, орієнтованих, у першому випадку, на Балтію, а у другому — на Причорномор'я. Знаменитий шлях по Дніпру і Ловаті, «із варяг у греки», являвся важливим, але не єдиним каналом взаємовідносин між південноруськими й північноруськими землями. Це призвело до значних відмінностей у соціально-економічній сфері та відмирання на півдні такої поселенської структури як погост, коли додатковий продукт передавався від його виробника безпосередньо до місця концентрації феодальної влади — у місто або замок [Русь ..., 2002, с. 67].

Окрім того, географічні відмінності наклали свій відбиток і на містоутворювальний процес, що призвело до нової певної дискусії з цього приводу.

З одного боку, Є.М. Носов певною мірою зайнявся реабілітацією торговельної теорії В. Ключевського у відношенні самої схеми появи найдавніших міст на Русі:

«Постепенно становилось ясно, что древнейшие города на территории Древней Руси отнюдь не обязательно вырастают исключительно как центры сельскохозяйственных округ и феодального властвования. Города возникали на отличающейся основе, огромную роль играла внешняя торговля и, наконец, образование некоторых городских центров происходило до сложения их сельскохозяйственных округ. Город порой формировал такую округу «для себя» и вокруг себя. Такой путь не являлся чем-то исключительным для Руси, а был характерен для возникновения городских поселений на скандинавских и западнославянских землях. Подобная «перестройка» в понимании основы древнейших городов шла в русле переоценки понимания раннего феодализма...

Признание пути становления города через торговые средоточия означало частичную «реабилитацию» взглядов В.О. Ключевского, ведь «вооруженный торговый город» в его построениях — это ни что иное, как поселение, не связанное напрямую с племенными структурами и на новой основе стягивающие близлежащие территории...

Появление городских поселений обычно рассматривается под углом зрения поиска общих закономерностей для всей территории Руси и меньше внимания уделяется выявлению особенностей этого процесса в отдельных частях огромной страны. Вместе с тем, сложение государственной территории на юге и на севере Руси, а также становление городов, как опорных центров новых общественных и экономических отношений и связей, несомненно, с одной стороны, подчинялись общим закономерностям развития восточнославянского общества, но, с другой стороны, имели немало специфических черт.

Возникновению первых городов в Среднем Поднепровье — центре Южной Руси, предшествовал определенный период стабильности в развитии славянского общества. Он начался, по крайней мере, в середине I тыс. н. э. В славянском обществе шел интенсивный процесс социальной дифференциации, кристаллизации новых общественных связей и структур, развивалось ремесло и торговля. Уже для VI—VII вв. можно говорить о появлении славянских «градов» как, прежде всего, административно-политических центров племен. Часть «градов» в дальнейшем переросла в города. Однако, широкий процесс образования городов как нового типа поселений начался позже — в VIII—IX вв. Они вырастали в плотно освоенных земледельческих районах как центры обширных округ, приобретая шаг за шагом административное, ремесленное и торговое значение.

На севере Руси наблюдается отчасти иная картина. Ее географическое размещение на окраине славянского мира, откуда открывались выходы к торговым центрам Балтики и на богатые пушниной просторы Севера и Северо-востока, ключевое расположение на перекрестке важнейших международных путей Восточной Европы, невысокое, в сравнении с Южной Русью, плодородие почв, при густой заселенности и широкой заболоченности, определили характер сельского расселения и особенности формирования городов. Время становления последних оказывается здесь чрезвычайно близким началу самого славянского расселения, и даже порой города основывались непосредственно в процессе освоения новых территорий. Тем самым они рождались преимущественно не постепенно, как главные поселения сельских районов, а одновременно с ними» [Носов, 2008, с. 138, 140—141].

На це йому досить аргументовано відповів П.П. Толочко у одній із своїх праць:

«Теоретично можна погодитися з утвердженням Е.Н. Носова, що «древнейшие города на территории Руси не обязательно вырастают исключительно как средоточия сельскохозяйственных округ и феодального властвования, но и как центры внешней торговли. Вот только подтвердить его конкретными примерами

очень трудно. Так называемые «торгово-ремесленные поселения», которые будто бы демонстрируют «пути становления города через торговые средоточия» в действительности не столько подтверждают этот вывод, сколько опровергают. Мы знаем все эти немногочисленные средоточия, находящиеся на важнейших торговых магистралях — Волхове, Днепре, Десне, Волге. Это Ладога, Городище под Новгородом, Гнездово, Тимерево, Сарское и Михайловское городища, Шестовицы, и ни одно из них (исключая Ладогу, подвергнувшись окняжению и ставшую центром феодального властвования) так и не перешло из стадии предгородского поселения в городское. К концу X — началу XI в. все они приходят в упадок и сходят с исторической арены.

Е.Н. Носов полагает, что вывод о тупиковости торгово-ремесленного пути образования древнерусских городов «неожидан» и «противоречив». «Получается, что путь образования города через торгово-ремесленные поселения на Руси все же был, — замечает он, — однако такой путь П.П. Толочко называет «тупиковым». Но что же делать, если в реальной жизни было именно так. И неожиданного здесь ничего нет. История знает множество примеров, когда то или иное явление угасало, не обретя полного своего развития. Нередко на таких тупиковых путях оказывались целые общества, что уже говорить о каких-то там торговых поселениях.

Чем была обусловлена эта тупиковость? Прежде всего и главным образом тем, что торгово-ремесленные поселения, как я уже об этом писал, были вызваны к жизни не внутренним социально-экономическим развитием восточнославянского общества, но внешними факторами, необычайно бурным развитием трансевропейских торговых связей. Дальняя торговля была необходима не столько тем регионам, в которых возникали ее опорные центры, сколько им самим. Чтобы убедиться в этом, достаточно проанализировать местонахождение импортов на восточнославянских землях в конце X — начале XI вв. Если не абсолютное, то подавляющее их большинство обнаруживается именно на этих поселениях. Широкого распространения они не имели даже в близлежащих поселениях...

В развитое древнерусское время города Северной и Северо-Восточной Руси практически не отличались от южнорусских. Представляли собой центры больших или меньших сельскохозяйственных округ, являлись средоточиями административно-политического управления, а также своеобразными коллективными замками для земледельческой знати. Конечно, в них развивались торговля и ремесло, но не они определяли их социально-экономическую сущность» [Толочко, 2010, с. 90].

У даному випадку ми маємо ще одного прибічника формули, що середньовічне

східнослов'янське місто являлося, в першу чергу, не «центром ремесла і торгівлі», а «центром концентрації, переробки та перерозподілу додаткового продукту» (не слід забувати що феодальне суспільство — це в першу чергу аграрне суспільство). І така позиція не являється дивною — адже А.В. Куза і П.П. Толочко практично одночасно прийшли до аналогічних висновків у даному питанні.

Вище охарактеризована дискусія ще раз підтверджує думку, що урбаністична тематика ще не вичерпана до кінця і вимагає подальшої розробки. Зокрема, у даному випадку, слід звернути увагу на той факт, що багато із ранніх міст, як і протоміських центрів, виникли якраз на півдні поліської зони розселення східних слов'ян або ж у екотоні — географічної контактної зони із лісостеповими територіями. Звичайно, існують і інші проблемні позиції, котрі вимагають подальшого вивчення.

Булкин В.А., Седых В.Н. «Что город, то норв; что деревня то обычай»? Археологический комментарий к проблеме формирования городских центров Древней Руси // Диалог культур и народов средневековой Европы. — СПб., 2010. — С. 103—112.

Вернадский Г.В. Начертание русской истории. — СПб., 2000. — 320 с.

Куза А.В. Древнерусские города // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 51—66.

Моця О.П. Південна «Руська земля». — К., 2007. — 264 с.

Моця О.П. Міста Південної Русі: деякі теоретичні проблеми досліджень // Археологія. — 2014. — № 3. — С. 53—57.

Носов Е.Н. На путях становления городов Древней Руси // Дьнеслово. — К., 2008. — С. 133—146.

Русь в IX—XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. — М., 2002. — 406 с.

Русь в IX—X веках. Археологическая панорама. — Москва; Волога, 2012. — 469 с.

Толочко П.П. Еще раз о проблеме становления древнерусских городов // Диалог культур и народов средневековой Европы. — СПб., 2010. — С. 86—90.

А. П. Моця

«ЭМБРИОННЫЙ» ЭТАП ФОРМИРОВАНИЯ ДРЕВНЕРУССКИХ ГОРОДОВ

Развитие города для древнерусского государства играло основополагающую роль. Большинство современных исследователей, как и сам автор связывают наиболее важные этапы развития города с формированием государства. Для северных и южных регионов Киевской Руси выделяются определенные специфические особенности развития. Главной чертой присущей южнорусскому городу можно считать то, что оно не было «центром ремесла и торговли», а «центром концентрации, переработки и перераспределение добавочного продукта».

Ключевые слова: город, округа, генезис, государство.

О. Р. Motsya

EMBRYONIC STAGE OF ANCIENT CITIES FORMATION

The development of the city played a fundamental role in the ancient state. Most of the researchers associate most important stages of development of the city with the formation of the state. For the northern and southern regions of Kyiv Rus' they highlight certain specific features of the development. The main characteristic feature of the southern city is the fact that it was not «craft and trade center» but «center of concentration, processing and re-distribution of the surplus product».

Key words: city, suburb, genesis, state.

Одержано 15.08.2016